

دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات عرب

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات عرب

عنوان پایان نامه:

بررسی ساختاری و محتوایی خطابه در عصر مملوکی

استاد راهنما:

دکتر علی دودمان کوشکی

استاد مشاور:

دکتر جهانگیر امیری

نگارش:

زهرا جلیلیان

پاییز ۱۳۹۴

چکیده:

خطیبان عصر مملوکی از طریق فن خطابه که وسیله ارتباط بین آنها و مردم بوده آنها را به دفاع از وطن که هجوم دشمنان باعث ویرانی و آشفته‌گی اوضاع آن شده بود، دعوت می‌کردند و علاوه بر این خطیب با سخنرانی‌های دینی هدایتگر مردم به سمت تکامل و رسیدن به کمال مطلوب شدند و انسان را از غرق شدن در لذات دنیوی و گمراهی دور می‌ساختند.

فن خطابه در عصر مملوکی منحصر به خطابه‌های دینی و بعضی مناسبات همگانی شد و خطبه‌های این عصر، تقلیدی از خطبه‌های عصرهای پیشین خود بود و در آن نوآوری وجود نداشت و به صورت فی‌البداهه ایراد نمی‌شد که همین باعث عدم رونق آن در این عصر شد.

هنرنمایی خطیبان در استشهاد به قرآن کریم و بهره‌گیری از مفهوم و مضامین آن، بسیار است. و همچنین نهج‌البلاغه به سبب داشتن مضامین اخلاقی و اجتماعی بر گفتار خطیبان عصر مملوکی تاثیر چشمگیری داشته است بطوری‌که عین کلام حضرت (ع) و یا مفهوم سخنان ایشان را در خطبه‌های خود بکار گرفته‌اند. علاوه بر این دو کتاب ارزشمند، خطیبان در سخنرانی‌های خود از احادیث نبوی نیز وام‌گیری کرده‌اند.

شرایط و اوضاع حاکم بر آن عصر نقش مهمی در شکل‌گیری خطابه داشته به گونه‌ای که در لابه‌لای خطابه‌های آن دوره کلمات و عباراتی بکار گرفته شده که حاکی از اتفاق‌ها و رخداد‌های آن جامعه بوده است.

از مضامین برجسته خطابه در عصر مملوکی حمد و ستایش پروردگار و درود و سلام به پیامبر اکرم (ص) است و مضامین قرآن کریم در آن بازتاب ویژه‌ای داشته که این خود باعث زیبایی کلام خطیب می‌شود و اینکه بخش چشمگیری از مضامین خطبه‌های عصر مملوکی دعوت مردم به رستگاری است.

از ویژگی‌های ساختاری خطابه در عصر مملوکی استفاده هنرمندانه و طبیعی از صنایع بلاغی به ویژه آرایه‌های قرآنی، تناسب میان موسیقی کلام و مضمون نثر و اسلوب ساده و غیر متكلفانه است.

کلید واژه: عصر مملوکی، خطابه، ویژگی‌های ساختاری، ویژگی‌های محتوایی، درونمایه‌های خطابه.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول: کلیات پژوهش	
۱-۱- موضوع پایان نامه (شرح و بیان مسأله).....	۲
۲-۱- پیشینه‌ی موضوع.....	۲
۳-۱- اهداف پایان نامه.....	۲
۴-۱- اهمیت، ارزش و کاربرد نتایج پایان نامه.....	۳
۵-۱- سوالات پایان نامه.....	۳
۶-۱- روش تحقیق.....	۳

فصل دوم: خطابه

۱-۲. بخش اول: خطابه و سیر تحول آن تا عصر عباسی.....	۴
۱-۲-۱. مقدمه.....	۵
۱-۲-۲. خطابه در لغت.....	۶
۱-۲-۳. خطابه در اصطلاح.....	۶
۱-۲-۴. موضوع خطابه.....	۷
۱-۲-۵. اقسام خطابه.....	۷
۱-۲-۶. اسلوب خطابه.....	۷
۱-۲-۷. انواع خطابه.....	۸
الف خطابه سیاسی.....	۸
ب خطابه دینی.....	۸
ج خطابه قضایی.....	۸
د خطابه لشگری.....	۸
ه. خطابه اجتماعی.....	۸
و. خطابه محاضره.....	۸
ز. خطابه مناظره.....	۹
۱-۲-۸. فواید خطابه.....	۹
۱-۲-۹. تاریخچه خطابه.....	۹
۱-۲-۱۰. خطابه در یونان.....	۱۰
۱-۲-۱۱. خطابه در عصر جاهلیت.....	۱۱
۱-۲-۱۱-۱. منزلت و مقام خطیب در دوره جاهلی.....	۱۱
۱-۲-۱۱-۲. اسلوب خطابه در دوره جاهلی.....	۱۲
۱-۲-۱۱-۳. موضوعات خطبه‌های جاهلی.....	۱۲
۱-۲-۱۲. خطابه در عهد اسلامی و عصر اموی.....	۱۳

۱۴-۱-۱۲-۲	ویژگی‌های خطابه در صدر اسلام و عصر اموی.....
۱۴-۱-۱۲-۲	تأثیر خطبه‌های امامان بر خطبه‌های عصر اسلامی.....
۱۵-۱-۱۲-۲	موضوعات خطابه در صدر اسلام.....
۱۶-۱-۱۲-۲	خطابه در عباسی.....
۱۶-۱-۱۳-۲	علل بی‌رونقی خطابه در عصر عباسی.....
۱۷-۱-۱۳-۲	چگونگی خطابه در عصر عباسی.....
۱۹-۱-۱۳-۲	بخش دوم: خطابه در عصر ممالیک.....
۱۹-۲-۲	۱-۲-۲ پیشگفتار.....
۲۰-۲-۲	۲-۲-۲ واژه ممالیک.....
۲۰-۲-۲	۳-۲-۲ مدت زمان دوره ممالیک.....
۲۰-۲-۲	۴-۲-۲ تقسیم بندی دوره ممالیک.....
۲۱-۲-۲	۵-۲-۲ اوضاع سیاسی عصر مملوکی.....
۲۲-۲-۲	۶-۲-۲ اوضاع فرهنگی عصر مملوکی.....
۲۲-۲-۲	۷-۲-۲ اوضاع اجتماعی عصر مملوکی.....
۲۳-۲-۲	۸-۲-۲ اوضاع ادبی عصر مملوکی.....
۲۴-۲-۲	۹-۲-۲ شعر در عصر ممالیک.....
۲۵-۲-۲	۱۰-۲-۲ نقد و بلاغت.....
۲۵-۲-۲	۱۱-۲-۲ نثر در دوره ممالیک.....
۲۶-۲-۲	۱-۱۱-۲-۲ نثر فنی.....
۲۷-۲-۲	۱-۱۱-۲-۲ مکتوبات دیوانی.....
۲۷-۲-۲	۲-۱۱-۲-۲ نامه‌های ادبی.....
۲۷-۲-۲	الف: نثر اخوانی.....
۲۷-۲-۲	ب: فن مناظره و مفاخره.....
۲۷-۲-۲	ج: مقامه‌نویسی.....
۲۸-۲-۲	د: فن داستان‌سرایی.....
۲۸-۲-۲	ه: خطابه در عصر مملوکی.....
۲۸-۲-۲	*موضوع خطابه در عصر مملوکی.....
۲۹-۲-۲	*علل ضعف و رکود در عصر مملوکی.....
۳۰-۲-۲	*تفاوت خطابه با نامه‌های مکتوب شده در این عصر.....
۳۰-۲-۲	*ویژگی‌های خطابه در عصر مملوکی.....
۳۱-۲-۲	*نامه‌های شبیه خطابه در این عصر.....
۳۲-۲-۲	۲-۱۱-۲-۲ نثر علمی و یا تألیفی.....
۳۳-۲-۲	خلاصه بحث و جمع‌بندی.....
فصل سوم: بررسی ساختاری خطابه در عصر مملوکی	
۳۶-۳-۱	۱-۳-۱ مقدمه.....
۳۶-۳-۲	۲-۳-۲ عناصر ادب.....

۳۶	۱-۲-۳. عاطفه
۳۶	۲-۲-۳. موسیقی کلام
۳۸	۳-۲-۳. هنجارشکنی
۳۸	۱-۳-۲-۳. هنجارگریزی معنایی
۳۸	۱-۱-۳-۲-۳. تشخیص
۳۹	۲-۱-۳-۲-۳. پارادوکس
۳۹	۲-۳-۲-۳. هنجارگریزی واژگانی
۳۹	۳-۳. اسلوب معانی
۳۹	۱-۳-۳. ندا
۴۰	۲-۳-۳. استفهام
۴۱	۳-۳-۳. امر
۴۱	۴-۳-۳. نهی
۴۲	۵-۳-۳. استفاده از روش قصر
۴۲	۶-۳-۳. قسم
۴۲	۷-۳-۳. تصویرسازی با استفاده از طبیعت
۴۳	۸-۳-۳. ایجاز
۴۳	۱-۸-۳-۳. ایجاز قصر
۴۳	۲-۸-۳-۳. ایجاز حذف
۴۳	۹-۳-۳. اطناب
۴۴	۱-۹-۳-۳. تکرار
۴۴	۱-۱-۹-۳-۳. بزرگداشت مقام
۴۴	۲-۱-۹-۳-۳. افزودن رغبت به گذشت کردن
۴۴	۲-۹-۳-۳. اعتراض
۴۴	۳-۹-۳-۳. تزییل
۴۵	۴-۹-۳-۳. احتراس
۴۵	۵-۹-۳-۳. تمیم
۴۵	۶-۹-۳-۳. ایضاح بعد از ابهام
۴۶	۷-۹-۳-۳. ذکر عام پس از خاص
۴۶	۸-۹-۳-۳. ذکر خاص بعد از عام
۴۶	۹-۹-۳-۳. ایغال
۴۷	۴-۳. آرایه‌های ادبی
۴۷	۱-۴-۳. آرایه‌های بیانی
۴۷	۱-۱-۴-۳. تشبیه
۴۷	الف: تشبیه به لحاظ وجه شبه
۴۷	* تشبیه مجمل
۴۸	* تشبیه مفصل

- ب: تشبیه بلیغ ۴۸
- ج: تشبیه به اعتبار طرفین ۴۸
- * تشبیه جمع ۴۸
- * تشبیه تسویه ۴۹
- ۲-۱-۴-۳ مجاز ۴۹
- ۱-۲-۱-۴-۳ مجاز مرسل مفرد ۴۹
- ۲-۲-۱-۴-۳ مجاز عقلی ۵۱
- ۳-۱-۴-۳ استعاره ۵۱
- * استعاره مکنیه ۵۲
- ۴-۱-۴-۳ کنایه ۵۲
- ۲-۴-۳ آرایه‌های بدیعی ۵۳
- ۱-۲-۴-۳ محسنات معنوی ۵۳
- ۱-۱-۲-۴-۳ طباق ۵۳
- ۲-۱-۲-۴-۳ مراعات نظیر ۵۴
- ۳-۱-۲-۴-۳ عکس ۵۴
- ۴-۱-۲-۴-۳ مبالغه ۵۵
- ۵-۱-۲-۴-۳ تجاهل العارف (جاهل‌نمایی آگاه) ۵۵
- ۶-۱-۲-۴-۳ تشابه‌الاطراف (همانندی کرانه‌های سخن) ۵۵
- الف. تشابه‌الاطراف معنوی ۵۵
- ب. تشابه‌الاطراف لفظی ۵۵
- ۷-۱-۲-۴-۳ استتباع ۵۶
- ۸-۱-۲-۴-۳ تناسب و سازگاری لفظ با معنا ۵۶
- ۹-۱-۲-۴-۳ صنعت تفریق ۵۶
- ۲-۲-۴-۳ محسنات لفظی ۵۷
- ۱-۲-۲-۴-۳ جناس ۵۷
- الف: جناس تام ۵۷
- ب: جناس غیر تام ۵۷
- ج: جناس اشتقاق ۵۷
- د: جناس مضارع ۵۸
- ه: جناس لاحق ۵۸
- و: جناس لفظی ۵۸
- ز: جناس مصحف ۵۹
- ۲-۲-۲-۴-۳ سجع ۵۹
- الف: سجع مطرف ۵۹
- ب: سجع مرصع ۶۰
- ۳-۲-۲-۴-۳ موازنه ۶۰

- ۴-۲-۴-۳. ترصیع ۶۰
- ۴-۲-۴-۳. لزوم ما لا یلزم ۶۰
- ۴-۲-۴-۳. رد العجز علی الصدر ۶۱
- ۳-۵-۳. بازتاب آیات قرآنی و نهج البلاغه در خطبه‌های عصر ممالیک ۶۱
- ۳-۵-۳. ۱. تاثیرپذیری از قرآن کریم ۶۱
- ۳-۵-۳. ۲. تاثیرپذیری از نهج البلاغه ۶۳
- ۳-۵-۳. ۳. تأثیرپذیری از احادیث نبوی ۶۵
- خلاصه بحث و جمع‌بندی ۶۶

فصل چهارم: بررسی درونمایه‌های خطابه در عصر مملوکی

- ۴-۱. مقدمه: (انواع خطبه‌ها) ۶۸
- ۴-۱-۱. خطبه در وصف رود نیل ۶۹
- ۴-۱-۲. خطبه‌های حماسی ۷۰
- ۴-۱-۳. خطبه‌های دینی ۷۱
- ۴-۱-۳-۱. خطبه‌ی دینی با رویکرد مدح خلیفه ۷۱
- ۴-۱-۳-۲. خطبه دینی با رویکرد توجه به آخرت ۷۲
- ۴-۱-۳-۳. خطبه دینی با رویکرد عدم دلبستگی به دنیا ۷۳
- ۴-۱-۴. خطبه ازدواج ۷۴
- ۴-۱-۵. خطبه‌های تعلیمی ۷۵
- ۴-۱-۶. خطبه‌های اخلاقی ۷۷
- ۴-۲. ذکر محتوایی خطبه‌ها ۷۹
- ۴-۲-۱. نزول آب از بهشت برای بندگان ۷۹
- ۴-۲-۲. مدح پیامبر (ص) در کتب آسمانی ۷۹
- ۴-۲-۳. ناتوانایی انسان در شکرگزاری از نعمت‌های الهی ۸۰
- ۴-۲-۴. آگاهی خداوند بر ریزترین مخلوقات ۸۰
- ۴-۲-۵. تسبیح خداوند توسط فرشتگان ۸۰
- ۴-۲-۶. کوه‌ها سرچشمه‌ی آب دریاها ۸۰
- ۴-۲-۷. عدم توانایی انسان در هدایت و کنترل آب‌ها ۸۰
- ۴-۲-۸. نزول برکات آسمانی به قدرت الهی ۸۱
- ۴-۲-۹. حمد خداوند در سختی‌ها و آسایش ۸۱
- ۴-۲-۱۰. امامان، راهنمای انسان ۸۱
- ۴-۲-۱۱. عمومی پیامبر (ص) برطرف‌کننده‌ی اندوه ایشان ۸۲
- ۴-۲-۱۲. امامت از واجبات اسلام ۸۲
- ۴-۲-۱۳. برپایی جهاد با اجتماع مردم ۸۲
- ۴-۲-۱۴. گناه عامل کشت و کشتار ۸۲
- ۴-۲-۱۵. بی‌رحمی دشمنان نسبت به افراد بی‌گناه ۸۳

۱۶-۲-۴	پرهیزگاری و انفاق در راه خدا	۸۳
۱۷-۲-۴	بخل نورزیدن عامل رستگاری	۸۳
۱۸-۲-۴	مدح ظاهر بیبرس و شجاعت او	۸۳
۱۹-۲-۴	اخلاص رمز موفقیت	۸۴
۲۰-۲-۴	ذخیره اعمال انسان‌ها بر اساس تقوا	۸۴
۲۱-۲-۴	استغفار جستن از پروردگار	۸۴
۲۲-۲-۴	نزدیکی مرگ و کوتاه بودن عمر دنیا	۸۵
۲۳-۲-۴	هشدار به غرق شدگان در لذات دنیوی	۸۵
۲۴-۲-۴	فرصت توبه به بندگان	۸۵
۲۵-۲-۴	انسان عامل سستی و کوتاهی در اعمال خود	۸۵
۲۶-۲-۴	خداوند حسابگر اعمال همه‌ی بندگان	۸۶
۲۷-۲-۴	غلبه رحمت الهی بر غضب او	۸۶
۲۸-۲-۴	خداوند خالق هستی	۸۶
۲۹-۲-۴	تقدیس نام‌های الهی	۸۷
۳۰-۲-۴	ظرفیت قلب در خیر و شر	۸۷
۳۱-۲-۴	دوری جستن از حبّ دنیا و توشه‌برداشتن از آن	۸۷
۳۲-۲-۴	عدم بازداری از مرگ با فدیة دادن	۸۷
۳۳-۲-۴	مرگ و زندگی به دست خداوند	۸۸
۳۴-۲-۴	بازگشت همه به سوی پروردگار	۸۸
۳۵-۲-۴	اهمیت و فواید ازدواج	۸۹
۳۶-۲-۴	وفاداری بیشتر بین زوجین از طریق ازدواجهای فامیلی	۸۹
۳۷-۲-۴	عقل وجه تمایز انسان با دیگر موجودات	۹۰
۳۸-۲-۴	هدف از خلقت انس و جن	۹۰
۳۹-۲-۴	پیامبر(ص) حجت کامل و رسای الهی	۹۰
۴۰-۲-۴	شریعت پیامبر اکرم (ص) مظهر باطلی بر ادیان غیر الهی	۹۱
۴۱-۲-۴	آفرینش انسان از آب و خاک	۹۱
۴۲-۲-۴	بندگان صالح وارثان زمین	۹۱
۴۳-۲-۴	غربت‌گزینی، عامل مصیبت و گرفتاری	۹۱
۹۲	خلاصه بحث و جمع‌بندی	
۹۴	منابع و مآخذ	

پیشگفتار:

با خلقت و پیدایش انسان خطابه پا به عرصه‌ی وجود گذاشت و آدمی برای تفهیم افکارش به هم‌نوعان خود و اقناع آن‌ها از خطابه‌گریزی نداشته است بر این اساس خطیبان سخنان و خطبه‌های خود را بر اصول و مبانی این فن مبتنی و متکی می‌سازند تا به هدف خود که اقناع و شورانگیزی و رغبت و نفرت است دست یابند. خطیبان عصر مملوکی از این هنر برای اهداف دینی و مناسبات همگانی و پیروزی‌ها بیش از دیگر موضوعات، استفاده کرده‌اند و از مسائلی چون سیاست سخن به میان نیاورده‌اند.

این رساله در چهار فصل تدوین شده است که به صورت خلاصه به محتوای هر فصل اشاره می‌کنیم.
*در فصل اول به ارائه کلیات پژوهش پرداخته‌ایم که شامل تعریف موضوع، پیشینه پژوهش، اهداف، اهمیت و ضرورت پژوهش، کاربرد نتایج، تبیین فرضیات و روش تحقیق می‌باشد.

*در فصل دوم

۱. بخش اول: ابتدا تعریفی کلی از خطابه و انواع آن و... ارائه گردیده و سپس نگارنده نگاهی به خطابه از ابتدا تا پایان عصر عباسی داشته است.

۲. بخش دوم: اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و ادبی عصر مملوکی مورد بررسی قرار داده شده زیرا بررسی خطابه و علل ضعف آن در این عصر بدون بررسی اوضاع و تحولات آن روزگار میسر نیست. سپس به بررسی ویژگی، موضوع و علل ضعف خطابه در عصر ممالیک پرداخته‌ایم.

*در فصل سوم به بررسی ساختاری خطابه از جمله عناصر ادب، آرایه‌های ادبی (معانی، بیان و بدیع) و ... پرداخته‌ایم.

* در فصل چهارم به تحلیل محتوایی خطابه در عصر انحطاط پرداخته‌ایم که بازتابی از حوادث و ارزش‌های آن زمان می‌باشد.

امید است که این پژوهش مورد توجه و استفاده علاقه‌مندان به این موضوع، دانشجویان و محققان عزیز

قرار گیرد.

فصل اوّل

کلیات پژوهش

کلیات پژوهش

۱.۱. موضوع پایان‌نامه (شرح و بیان مسأله)

در این پایان‌نامه خطابه که یکی از انواع نثر است در عصر مملوکی مورد بررسی قرار گرفته؛ نثر در این دوره به دو شیوه نگارش شده است؛ نثر فنی و نثر علمی. نثر فنی نیز بر دو گونه است: مکتوبات دیوانی و رسائل ادبی. به تبع دیوان‌های حکومتی گسترش یافت و به تناسب آن، نامه‌های دیوانی و دولتی نیز تکثر و تنوع پیدا کرد بنابراین یکی از شیوه‌های اطلاع‌رسانی و هنرنمایی ادیبان خطابه بوده است که به دلیل ماهیت آن یعنی شنیداری بودن و زنده بودن خطابه جایگاه اثرگذاری آن هنوز حفظ شده است. نثر دوره مملوکی از جمله خطابه از دیدگاه بسیاری از پژوهشگران این دوره دچار رکود و ضعف بسیار گشته و از مهارت و توانایی بدیهه‌گویی چشمگیری برخوردار نبوده است. تقلید از پیشینیان و استشهاد فراوان به قرآن کریم بر خطبه‌های این عصر حاکم بوده لذا واکاوی این ضعف و رکود، یکی از موضوعات اصلی این پایان‌نامه است، از سویی برآنیم اسلوب‌های زیباشناختی خطابه را در این تحقیق مورد کنکاش قرار دهیم و وجوه افتراق و اشتراک آن را با خطب دوره‌های ادبی پیشین مورد بررسی قرار دهیم.

۱-۲. پیشینه موضوع

در زمینه بررسی ساختاری-محتوایی خطابه در عصر مملوکی پایان‌نامه یا مقاله‌ای دیده نشده است؛ البته کتاب‌هایی بصورت جنبی و غیر مستقیم به این موضوع پرداخته‌اند از جمله:
۱. زغلول سلام، محمد(بی‌تا)، الادب فی العصر المملوکی، ج ۱ و ۲ و ۳ و ۴. الناشر منشأة المعارف بالاسکندریه.

۲. خفاجی، عبدالمنعم (۱۹۹۰م)، قصه الأدب فی المصر، بیروت: دارالجمیل.

۳. ضیف، شوقی (۱۹۷۷م)، الفن و مذاهبه فی النثر العربی، بیروت: دارالجمیل.

۴. القلقشندی، ابوالعباس احمد (۱۹۱۹م)، صبح الأعشی فی صناعة الإنشاء، القاهرة: دارالمعارف.

در زمینه خطابه، مقاله‌ای با عنوان بررسی تطور خطابه در دوره جاهلی و صدر اسلام، (فقهی: ۱۳۹۰) صورت گرفته اما این پایان‌نامه اولین جستار است که به صورت ویژه بر روی خطابه عصر مملوکی و با تکیه بر خطبه‌های آن عصر متمرکز شده و آن را از نظر محتوا و ساختار مورد تحلیل قرار داده است.

۱-۳. اهداف پایان‌نامه

الف: تهیه منبع منسجم در مورد ویژگی‌های خطابه در عصر مملوکی

ب: مشخص نمودن تأثیر نابسامانی‌های سیاسی و اجتماعی بر نثر این دوران

۱-۴. اهمیت، ارزش و کاربرد پایان‌نامه

این رساله خطابه را که یکی از انواع نثر است در عصر مملوکی مورد بررسی قرار داده است و نتایج آن می‌تواند برای کسانی که به مطالعه ادبیات این عصر علاقه‌مندند مورد استفاده قرار گیرد. و از آنجا که نثر مملوکی به‌ویژه خطابه کمتر مورد بررسی قرار گرفته لذا این پایان‌نامه می‌تواند منبع مناسبی برای افرادی باشد که به بررسی این موضوع در عصر مملوکی می‌پردازند.

۱-۵. سوالات پایان‌نامه

۱. مهم‌ترین وی‌ژگی‌های ساختاری خطابه در عصر مملوکی کدام است؟

۲. علل و اسباب ضعف خطابه در عصر مملوکی چیست؟

۳. درونمایه‌های خطابه در عصر مملوکی کدام است؟

۱-۶. روش تحقیق

این پایان‌نامه با رهیافتی توصیفی-تحلیلی از روش کتابخانه‌ای و اسنادی بهره می‌برد. بدین ترتیب ابتدا منابع پیرامون خطابه در عصرهای مختلف مورد بررسی قرار می‌گیرد و در ادامه به واکاوی مباحث مربوط به خطابه در عصر مملوکی پرداخته می‌شود و درونمایه‌ها و ساختار این فن و همچنین علل ضعف آن در عصر مذکور مورد بررسی قرار گرفته می‌شود.

فصل دوم: خطابه

۱. بخش اول: خطابه و سیر تحول آن تا عصر

عباسی

۲. بخش دوم: خطابه در عصر ممالیک

۲-۱-۱. مقدمه

چون انسان مدنی الطبع است و باید با هم‌نوعان خود زندگی کند و وسیله مهم ارتباط او با دیگران سخن گفتن است. هر کس غالباً نیاز دارد که سخن گوید تا دیگران به مقصود او پی ببرند. بنابراین مردم در همه جا و همه وقت، سخنوری بکار برده و می‌برند. نمی‌توان گفت این فن در کجا و در چه زمان آغاز شده جز اینکه بگوئیم نطق و خطابه از غرائز بشری بوده و با وی تکوین شده و مبدأ آن، همان مبدأ خلقت و پیدایش انسان است، زیرا در هر حال برای بیان افکار خود و اقناع آنها از خطابه گریزی نداشته است در حقیقت باید گفت: خطابه موهبتی است الهی، و نعمتی است خدادادی و بیشتر تاثیر آن نتیجه ذوق و لطف و ایمان خطیب است. و خطیبان ناگزیرند سخنان و خطابه‌های خود را بر اصول و مبانی این فن مبتنی و متکی سازند تا بیشتر بتوانند به مقصود خود که اقناع و شورانگیزی و رغبت و نفرت است، دست یابند.

از این رو خطیب اگر چه دارای ذوق طبیعی باشد وقتی در خطابه چیره‌دست و توانا می‌گردد که از اصول آن آگاهی داشته باشد. در آغاز، هر کس، سخنوری می‌کرد از روی قوه و استعداد طبیعی بود. کم‌کم بعضی از هوشمندان رموز و دقایق سخنوری را فن خود ساختند و نظر به اینکه سخنوری برای حصول به مقصود یعنی اقناع شنوندگان است ناچار سخنور باید معلومات بسیار داشته باشد تا هر موضوعی که پیش آید از بحث آن وانماند.

نظر به اینکه خطابه یکی از فنون با ارزش و پرکاربرد ادبی می‌باشد و در میان صناعات ادبی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و سخنوران ایراد خطابه به جهت اثربخشی در شنوندگان، القای نظرات خویش بر مخاطبان و سرانجام جذب و ایجاد ایده در آنان، کلیه اصول خطابه را رعایت می‌کنند، لذا به نظر می‌رسد که همه انسان‌ها برای دستیابی به اهداف خود و پیدا کردن حامیانی برای خویشتن نیاز مبرم به این فن دارند، همچنین در عصر حاضر که عصر ارتباطات بین انسان‌هاست، آدمی ناگزیر از برقراری ارتباط و ایجاد تفاهم با دیگران است تا بتواند کلامش را به آسانی بگوید و اذهان دیگران را برای پذیرش مقصود و هدف خود مهیا نماید.

در این بخش خطابه از لحاظ معنای لغوی و مفهوم اصطلاحی آن کنکاش می‌شود، سپس به تاریخچه خطابه و خواستگاه‌های اولیه این علم و آنگاه درباره‌ی چگونگی رواج خطابه و سیر آن در میان اعراب در عصور مختلف می‌پردازیم.

۲-۱-۲. خطابه در لغت

خطابه از (خَطَبٌ يَخْطُبُ خُطْبَةً و خُطْبَةٌ) در لغت به معنی سخن گفتن برای جمهور (توده مردم) است. «الخطابة» از خطبت بر گرفته شده است (أَخْطُبُ خُطْبَةً) همانگونه که گفته می‌شود (كَتَبْتُ أَكْتُبُ كِتَابَةً) و از الخَطْب مشتق شده است و آن به معنای امر بزرگ و باارزش است، چرا که در امور مهم و بزرگ به ایراد خطابه می‌پردازند و خَاطِب اسم فاعل آن است و «الخطبة» اسم است از مصدر، مانند «القومة» از قیام. (ابن منظور: ۱۹۸۶، ۲۹۶/۵)

زمخشری در این باره چنین گوید:

خُطْبَةٌ به ضم "حاء" نیز به همان معناست. (ایراد سخن در برابر جمع). مثلاً گفته می‌شود: (خَطَبَ الخَاطِبُ عَلِيَّ المَنبِرِ خُطْبَةً و خُطْبَةً) و خُطْبَةٌ به معنای خواستگاری نیز از ماده خطب مشتق شده است مثلاً گفته می‌شود (خَطَبَ الخَاطِبُ خُطْبَةً جَمِيلَةً) و علت این نام‌گذاری ایراد سخنانی است که از طرف خاطب در برابر جمع صورت می‌گیرد. (زمخشری، ۱۹۵۳: ۱۴)

۲-۱-۳. خطابه در اصطلاح

خطابه در اصطلاح، گفتاری موثر و دلنشین است که در قالب کلمات ظاهر می‌شود و بوسیله آن گوینده، شنونده را مجذوب و برای انجام دادن اموری خاص آماده و وادار می‌سازد از این رو هدف سخنور، نفوذ در دلها و به عبارت دیگر اقناع و ترغیب است. در علم منطق پنج هنر گفتاری قائل هستند که یکی از آنها فن خطابه است. (فتح الله زاده، ۱۳۸۷: ۷)

مراد از اقناع، قولی است که نسبت به چیزی تصدیق غالب ایجاد کند نه تصدیق جازم به این معنی که نفس آدمی بر اثر شنیدن آن، طرف تصدیق را بر طرف تکذیب ترجیح دهد و به اصطلاح ظن غالب برای وی حاصل گردد و چنین قولی را مُقْنِع و اثر آن را اقناع خوانند. (سلطان محمدی، بی‌تا: ۲۱)

فروغی فن خطابه را از نظر منطقی بدین صورت تعریف می‌کند: خطابه عبارت است از علمی که بوسیله آن گوینده، شنونده را به سخن خود اقناع و بر منظور خویش ترغیب می‌کند تا در آن سخن، برایش تصدیق حاصل شود. گوینده‌ای که این فن را بکار گیرد خطیب و سخنور نامند و سخنی را که این فن در آن بکار برده شود خطبه و خطابه و نطق و گفتار خوانند. (فروغی، ۱۳۴۴: ۱)

ارسطو در تعریف خطابه می‌گوید:

"هي قوّة تتكلّف الإقناع الممكن في كل واحدٍ من الامور المفردة"

ترجمه: خطابه صنعتی است که توسط آن بتوان در هر امری از امور جزئی دیگران را در حد امکان

اقناع نمود. (ارسطو، ۱۹۵۹: ۹)

امیل ناصیف در تعریف خطابه می‌گوید:

«الخطابة هي نوعٌ من الكلام يعرف بالخطبة، يلقي في الناس و غايته التأثير و الإقناع و هي فنٌّ من الفنون الادبية، عرفه الإنسان قديماً إذ مارسه الأنبياء و الزعماء و القادة» (ناصر، ۱۹۹۵: ۵)

ترجمه: خطابه گونه‌ای از سخن است که به خطبه (سخنرانی) شناخته می‌شود و در برابر مردم (جمع) ایراد می‌گردد و هدف آن تأثیرگذاری و اقناع مخاطبین است و آن فنی از فنون ادبی است که انسان آن را از گذشته‌ها، شناخته است چرا که پیامبران و رهبران و پیشروان به آن پرداخته‌اند. برخی دیگر در تعریف خطابه گفته‌اند: خطابه صنعتی است که از گفتارهای پیامبران، پیشوایان و دانشمندان بزرگی که بیانشان موجب آرامش خاطر مردمان است گرفته شده باشد تا انسان بتواند بوسیله آن مردم را به قدر توانایی و نیروی گفتار خود به چیزی قانع نماید. (سلطان محمدی، بی تا: ۲۳)

۲-۱-۴. موضوع خطابه

خطابه موضوع خاصی ندارد بلکه از هر موضوعی می‌توان سخن گفت برخلاف سایر صناعات و فنون که هر یک موضوع خاصی دارند مانند طب و حساب و فیزیک و... بنابراین کلیه موضوعات خواه کلی و خواه جزئی خواه معقول و خواه محسوس در تحت استیلاي خطابه است. (همان: ۲۳)

۲-۱-۵. اقسام خطابه

معمولاً خطابه از سه بخش تشکیل می‌شود:

الف- مقدمه: هدف از این قسم، آن است که شنوندگان موضوع را قبول کنند و به همین خاطر باید به صورت موجز و جذاب و همچنین کاملاً متصل به موضوع باشد.

ب- عرض: قسم اساسی خطبه است که در آن خطیب آراء و نظرش را بیان می‌کند و با شواهد و براهین آن را تأیید کند.

ج- خاتمه (پایان): خطیب موضوعش را خلاصه می‌کند و شنونده‌ی خود را جذب می‌کند. لازم است خاتمه‌اش کوتاه، واضح، قوی و دعوت به مذهب خطیب باشد زیرا در ذهن شنوندگان باقی می‌ماند. (ناصر، ۱۹۹۵: ۵-۶)

۲-۱-۶. اسلوب خطابه

هدف از خطابه اقناع و تاثیر است به همین منظور واجب است که اسلوبش برای تحقق این دو هدف باشد، تکیه بر براهین و شواهد منطقی اقناع را محقق می‌کند و تکیه بر انفعالات وجدانی، تاثیر را امکان‌پذیر می‌سازد. از جمله اسلوب خطابه:

الف- قوت و توانایی: یعنی قوت انفعال خطیب و عقایدش و کلمات و عبارات او.